

Ніоба

Ольга Юліанівна Кобилянська

Рідне

Ольга Кобилянська (1863–1942) – класик української літератури, авторка модерної прози. Її творча спадщина велика й різноманітна.

Трагічну долю героїні грецького міфу Ніоби та її дітей переспівували на свій лад чимало митців ще від античних часів. Ольга Кобилянська пояснювала свою зацікавленість цією історією тим, що «... описана мною „Ніоба“ існувала справді, і всі її діти були нещасливі... Ніобу знала моя мати особисто, а кількох з її дітей я також». У повісті уособленням горя та страждань є дружина священника Анна Яхнович. Їй не дає спокою думка, чому щастя обійшло її дванадцятьох дітей. Зрештою вона доходить висновку, що в усьому винна заздалегідь визначена неминучість. Однак читач має змогу ухвалити власне рішення.

Ольга Кобилянська

Ніоба

- 1) Браття! Хоч би я говорив усіма людськими й янгольськими мовами, та не мав би любови, то був би я міддю, що дзвенить, або кимвалом що бринчить.
- 2) І хоч би я мав пророцтва дар і знав би всі таємниці, і тямив усі знаття, і якби мав усю ту віру, що навіть гори перестановляє, та не мав би любови, то був би нічим.
- 3) І хоч би роздав я всі свої маетки, і хоч би тіло своє віддав спалити, а любови не мав би, то не було б мені користи ніякої.
- 4) Любов довго терпить, вона милосердя має, любов не заздрить, любов не пишається, не гордує.
- 5) Не осоромлює, не допоминається свого, не гнівається, не мислить зла.
- 6) Не радіє з неправди, а радіє з правди.
- 7) Вона все любить, всьому віри діймає, на все надіється, все терпить.
- 8) Любов ніколи не зникає, хоч би й пророцтва Припинились, хоч би й мови замовкли, хоч би й знаття затратилися.
- 9) Бо ми тільки частково знаємо й частково пророкуємо.
- 10) А як прийде довершене, тоді осе часткове непотрібне буде.
- 11) Поки я був дитиною, то говорив, як дитина. І думав, як дитина, і міркував, як дитина; а коли став дорослим, то відкинув дитяче.
- 12) Адже ми тепер бачимо, немов ворожачи наосліп, тоді ж – навіч; тепер я розумію частково, а тоді – пізнаю все так, як і мене самого пізнано було.

13) Тепер же zostаються віра, надія, любов, три їх, але найбільша з них – любов.

(Лист апостола Павла до коринтіїців, глава XIII)

I

Пані Анна Янович, сімдесятсімлітня вдова по уніятським пароху[1 – Уніятський парохвіяльний священник, настоятель.], в цілій околиці загальношанованім, не пережила ще ані одної неділі правдиво святочно, відколи переїхала з села до свого сина в місто.

I нині, хоча й знов неділя, день вже для неї попсований, без настрою до моління. Нею заволоділо якесь чудне несупокійне почування. Вона не молилася, хоч уже йшло до полудневої пори, і вона зранку шептала молитви; досі все вона неначе боролася з усякими думками й спогадами. Чого їй тут не ставало й що відбирало в неї звичайну рівновагу, – то це був брак сільського супкою і малих, дрібних дзвонів сільської церковці, до котрих була звикла зверх п'ятдесят років. Хоч як на самоті й у злиднях проживала вона там свої дні зі своїм молодшим сином-п'яницею, без чоловіка, та без інших своїх дітей, а все ж таки, коли наставала неділя або свято, вона це там скорше знала й інакше себе почувала. Тоді й могла намолитися доволі, перед полуднем і по обіді, за всіх своїх померлих і живих дітей, котрих разом було в неї багато, стільки, як число святих апостолів, і котрих всіх любила однаково, пишалася й любовалася ними, а іноді бувала за них така сильна й відважна, що, здавалося, була б із самою долею ставала до боротьби, щоб їм тільки добра здобути. Лиш коли невидиме горе, а то невмолима смерть ставала за їх плечима, вона не могла нічого вдіяти й хилила покійно голову, пересвідчившись, що тут буде всяке її змагання безнадійне, і скінчиться тим, пред чим вона якраз потерпала.

Сьогодні була роздратована й без настрою, силкувалася спіймати з-помежи голосів дзвонів дзвін церкви, до якої належала вона, однак, дарма. Між дзвони, що вважала за «свої», тиснулися до її слуху й дзвони церкви православної, там знов протестантської, там знов католицького костела, і накликували на неї почуття, неначеб щось непрохане тиснулося в її душу й випивало супокій, котрого вона потребувала. Тимчасом як дзвони дратували її душу, згадала вона своїх дітей.

«Всі вони, – перетягнулося болісно тремтячи крізь її душу, – всі дванадцятро...»

Вона мимоволі похилила голову низько на груди й почала молитися. Тихенько і з невиразним бажанням у серці, що то помирить щось важке, грізне, непримиренне, що вже від довгих літ тяжило на ній, а тепер в оцім домі її сина, що мав за жінку жидівку й сліпого сина, все пригноблювало її, – скільки не повторяла б вона собі, що в тім нещастю вже ніхто так не винний, як сама одна якась неприязна зловісна сила... «Всі дванадцятро, – переплила гадка, як перше болісна, крізь її сумну душу, – всі дванадцятро»; а звуки дзвонів неначе насували на неї слова «кара Господня... кара Господня».

Але вона знала вже давно, що це була ніяка «кара Господня», лиш гра долі, що на ній відбилася. Її чоловік, побожний, здатний і чесний, котрого парафіяни мало не пів сотки років на руках носили, – він і вона знали в життю лиш саму церкву, одну дорогу, одну ціль, знали «так» або «не так», і так проживали, доки господь дозволив. Але вже її діти, її прекрасні,

талановиті діти, котрі становили колись її гордість і втіху, поряд у всі дванадцяті роки – особливо старші, – вже вони...

Добродійка Анна прижмурила очі, сперла втомлену голову на високе поруччя софи, неначе відтягалась від чогось немилого, і перестала думати... Годі було нині... Годі було й молитися, при звуках тої мішанини дзвонів, годі! Вона вже була в літах і без енергії, не посідала більше тої відпорної сили давніх літ, яка допомагала їй перебувати все гірше й болюче, життям наказуване. Тепер потребувала лиш супкою, того самого супкою, що її муж і всі ті діти, що розлучилися з нею, одно по другім, спочивши вічним супкою.

Покинула насилу свого молодшого сина, нещасного п'яницю Андрушу, переїхала до старшого, одруженого з жидівкою, Йосипа. І не задля себе і того кусника хліба, що виживлював її тут... ні, а задля нещасної, світла позбавленої його дитини, котрій бракувало постійної широї жіночої опіки, бо мати (хоч і жилося всім в достатках) не мала ні терпливості, ні часу жертвуватися нещасному синові, як це його страшне каліцтво вимагало.

Насилу привіз син бабуню до двадцятилітнього внука, насилу, бо вже само пожиття Йосипове з жінкою спричинилося до того, що вона, від часу, як він заявив родичам, що візьме дівчину-жидівку за жінку, не могла полюбити, ба навіть і пошанувати ту свою невістку. Досі, себто за весь час, що перебувала тут коло двадцятилітнього внука, не мала ще жадної прикрої зустрічі з жидівкою, котрої неабияк боялася.

Але була цілком відокремлена, і лиш десь, колись стрічалася з невісткою. Тоді звичайно переходила та повз стареньку мати мужа в шовках, бурхливо, або як семиголова змія, в постаті ще гарної жінки, пробурмотівши півголосом «добрий день», або яке інше слово ввічливості, і гнала далі за своїми справами.

І хоча той її син був з жидівкою невимовно нещасливий, але тепер було годі стан речей змінити. Все ж таки вона була мати його дитини. Любила її на свій спосіб, як син і її любив, і хоч вона горе тої дитини відчувала не так глибоко, як батько, то все-таки саме те горе в'язало і держало їх всіх при купі. Це було тепер так, – але двадцять років тому річ малася інакше, і тоді Йосип сам хотів свого нещастя.

Він, Йосип, був у них з ряду другий син (найстарший помер) і був при війську один з найздатніших поручиків свого регіменту[2 – Полк.] – люблений і почитуваний товаришами й старшими, а в товаристві боготворений, мов найкраща молода дівчина.

В якій тяжкій годині завів знайомство з молодого прегарною жидівською дівчиною, не могли вони про це в себе дома, на селі, при тяжкій праці й клопотах з господарством та молодшими дітьми, дізнатися. Лише стільки дізналися, що відносини між ними пішли так далеко, що її, дівчини, родина, заможна й зарозуміла через свій маєток, погрожувала, що коли він з дівчиною не ожениється, то він за ту «офіцерську забавку» заплатить своїм становищем. Однак через те, що Йосип дівчину дійсно широко любив і зрадити й покинути не гадав, – на що не дозволяли йому ні його чесна вдача, ні сумління, то, не задумуючись в своїм молодім запалі довго, вийшов з війська й завів без шуму й гуку з дівчиною цивільний шлюб, постановивши тим, як сам казав, «попівсько-жидівській родинній драмі» кінець.

Про вихрещення жидівської доньки не хотіли ні родичі, ні сама молода знати, і так вийшло, що хоч-не-хоч дістала далеко й широко знана родина Яновичів жидівську невістку. За тодішніх часів був це випадок у попівських родин нечуваний, і нещасні родичі молодого мужа мучилися від

того вчинку сина мало не до розпуки. Одначе були проти молоді сили сина зовсім безсилі: Йосип був на вдачу упертий, прудкий, до того повнолітній і родичами своєї «Рут» підбурюваний, – отже, всі прохання родичів, які благали його залишити своє нещасне рішення, зоставалися без послуху й наслідків.

II

Тяжка й незабутня була це хвилина, коли до них наспіла вістка, що їх син уже одружився й незабаром перейде на якусь цивільну службу далеко від рідні й своєї батьківщини. Їх другий син, котрому заповідалася найкраща військова кар'єра, – він сам свою долю покалічив. Нещасний батько, після прочитання звістки, в першій хвилині став (хоч і як був уже приготований на такий несподіваний крок) мов громом підбитий, а після того, не промовивши ані словечка до нікого і приступивши до стіни, ударив так сильно головою об неї, що жінка була певна, що це настала його остання година. Декотрі з дітей, що саме тоді були присутні в хаті, розплакалися вголос, а одна з молодших доньок, на ім'я Зоня, закричала так страшенно, неначе хто в неї стрільнув з пістоля. Потім батько пішов до своєї кімнати, і, замкнувшись там надовго, побивався там за ним, мов за вмерлим. І лише вона, не маючи супкою, що з ним діється, упросилася до нього і впокоювала й утихомирювала мужа, оскільки це їй було самій можливо. Тоді перший раз бачила, як її муж плакав, бо після того, хоч і які бурі зривалися над ними, не бачила цього ніколи. Здавалося, по смерті найстаршого сина й утраті Йосипа через жидівку, закам'янів він проти всіх інших нещастів...

Тоді, окрім розпуки батька, спала на неї ще сила допитувань інших її дітей і їх молодий переполох над учинком брата, котрого були звикли вважати між собою за якогось бога. Проти дітей і жалю свого мужа мусіла вона встоювати тоді сама, хоч мало що й сама з гризоти та розпуки не відхорувала те нещасне одруження сина.

Тоді то були вже тяжкі і в смутку потоплені дні, котрі перебувала й перегрупувала своїми силами. І ніхто й досі не знав, як обставала тоді проти горя, шукаючи по ночах в молитвах полєкші. Так, наприклад, заходила через [3 – Підряд, один за одним.] чотирнадцять день щоночі до церкви; перележуючи тут же хрестом до білого дня, молячися та благаючи в Господа прощення за негідний вчинок сина перед святою церквою й родичами.

Внук і син християнського походження і таких самих родичів поєднався з жидівкою! І вже тоді побоювалась вона кари Господньої, молила відвернення кари, усунення наслідків прокльону зболілого батька, що, осліплений жалем, не міг настільки запанувати над собою, щоб не проклясти гірким словом молодшого сина. А він, той син, прийшов, мов олень, з піднятою гордо головою до них по весіллю, коли, замість хоч формального дозволу на подружжя, одержав від батька лише саме одно слово, схоже на проклин, а більш ні словечка.

– Найстаршого забрав нам Бог, – звернувся тоді її чоловік до неї, що стояла віддалік після привітання й заходилася плачем: зустріч бо із сином відбулася мов похорон, і ніколи вона її не забуде. – Найстаршого забрав нам Бог, – повторив батько, – а другого пожерла жидівка. Чи чуєш ти, жінко? – Жидівка! Донька першого лихваря. Внука священика, і сина священика! Іди собі, сину, іди собі з Богом! – звернувся він тим словом до сина, – я не годен на тебе тепер, як давно, глядіти: ти надто мою душу розшарпав!

А він, блідий, мов смерть, очевидно влучений в саму глибину душі батьковими словами, відкрив уста до оборони, та не з супокоем і з

упокоренням, як це було б йому під ту хвилину пристояло, але непогамовано – зі зворушення – аж мало не з дикою бурхливістю.

– Я піду, – обіззався тремтливим, погаслим голосом, – я піду, але перше заким[4 – Поки.] піду, звертаю вам все ваше «релігійне» виховання й душевні засоби, якими ви випосажили мене на життя. Ваші душі переповнені фанатизмом, вузькими почуваннями й батьківським егоїзмом. Не про правду розходиться вам і не про людину в жінці, котра злучила все своє життя зо мною, – лиш про сліпу, стару тисячолітню ненависть, котра не мала місця в моїй душі проти тієї жінки. В тім напрямі я не можу з вами нічого спільного мати, і не потребую від вас більше ніяких наук.

Я вже дозрілий і приготований до дальшого життя, і буду з ним боротися, як і де покаже мені те мое сумління, честь, освіта й сила моєї вдачі. А щодо моїх поглядів на віру, то я атеїст і повторю те саме, що повторяли й інші передо мною, вважаючи релігію за гарну ілюзію, придуману на те, щоб держати народ в руках, а більше нічого. За себе я буду перед Богом сам відповідати. А щастя мого життя я не буду через віросповідання нищити й матір своєї дитини, хоч би була й поганкою, покидати. Це було б найтяжчим проти справжньої моралі. А що ми в тім, очевидно, не погодимся, то воно буде й ліпше, коли я попрощаюся з вами таки зараз, бо того ж я й приїхав сюди. Вже й так крайня пора мені обняти нову посаду. Прощаюся з вами, родичі, і брати і сестри! Не вдавайтеся за мною в жалі й журбу, бо я, хоч би і як розчарувався в своїх життєвих надіях, не годен вже ні в чім назад завернутися. А нарікання на свою долю ви від мене також не почуете, бо в мене своя честь і гордість, і вони допоможуть мені всі трати й розчарування в життю перенести не жаліючися, яких воно, певно й для мене, як і для всіх інших смертельних[5 – Смертних, умирущих.], зберігає. Далі, дорогі, простіть мені, коли я вас заглибоко влучив у душу, але я не бачу ніякої справдешньої провини в моїх учинках, хіба що пішов проти старих традицій і поглядів. Але заспокойтеся! Я не перший з попівської родини, що завернув на інший шлях, – я не кажу «новий» шлях, – але підуть за мною й інші, вражаючи, може, ще гірше серця й душі своїх батьків і рідних, ніж я тепер. Мене лиш любов і честь, а головне мое сумління викинуло з традиційного сідла, а більш нічого; мое оправдання подаю вам лиш у двох словах: я молодий і любив щиро.

Дай, Боже, щоб вам молодші діти ліпше й більше відповідно до ваших ідеалів удавалися, як ваш другий син. Окрім мене маєте їх ще семеро.

А propos[6 – Між іншим.] – звернувся він до молодшого кільканадцятилітнього хлопця, званого Андрушою, що стояв босонігий коло вікна і глядів змішано й перелякано на брата, – чому ти не в школі, Андрушко? Чи у вас тепер вакації?

Ні, – відповів цей, – тато забрав мене зі школи. Я не здатний до науки й буду господарем!

Так? – сказав Йосип холодно, – я гратулюю до нового поля[7 – Вітаю, поздоровляю з новим фахом.]. Ти мав після закінчення шкіл вступити до семинару. Отже, ще один «відпалий». Як видно, попи не хочуть вдаватися в нашої родині, помимо попівської крові й предків. Найстарший, Іван, помер правником, я... от, як я. – Так, так, – додав якимось дражливо, – доки русини[8 – Галицькі, буковинські українці.] хочуть лише «попити»[9 – Попувати.], то й не будуть в силі творити інші діла, як попівські. Але нехай відтак[10 – Після цього.] і не жаліються, що їхня доля повна церковно-жалібного співу. А ти, козаچه? – звернувся потім живо до наймолодшого, що сидів спокійно при столі, прислухаючись уважно до всього, – ким ти хочеш бути?

– Я хочу бути моряком, або там чим іншим таким на морі.

- Чи ти знаєш, що там дуже тяжко? - спитав Йосип усміхаючись.

- Я не боюся, там же будуть і інші.

- Твоя правда. То ж іди! А нехай би море і як хвилювало і лютилося, ти пам'ятай, - вихрі в душі бувають іноді для нас тисячу раз тяжчі і грізніші, як море. Воно поводитьсь з нами все ж таки смирніше й пряміше, ніж люди, нехай би якими коректними й добрими на вигляд вони нам здавалися. Остаточо бувають це все-таки вони, що творять нашу долю, і не раз гіршу, ніж море.

- Будьте здорові!

Відтак пішов. Хотів ще батькові на прощання поцілувати руку, одначе уражений батько відтягнув її, не дозволяючи цього.

Але мати цілувала його й притискала так сильно до грудей, придержуючи його тут мовчки добру хвилину, що він, хоч і мужчина й «вояк», захлипав із зворушення. Відтак, вирвавшись з її обіймів і проведений братами й сестрами, пішов.

III

Між старими в хаті щось завмерло. Нещастя й горе засіли після від'їзду сина в їхній тихій хаті, мов причаровані, бо від того часу, здається, не було в ній вже більше безжурної хвилини.

Прийшла черга на молодших братів і сестер терпіти[11 - Страждати, мучитися.]. І все, що відтепер до тієї хвилини, коли вона переїхала до сина, трапилося, потребувало повних двадцять років.

За той час утратила вона й мужа, найліпшого й найвірнішого приятеля свого, і залилася сама одна з сином Андрушою, що розпився до краю й управляв недбало дрібне, сільське, незначне господарство, в недостатках і найглибшій самотності.

А тая самотність мала також свою історію, переповнену невидимими драмами, доки не повернув назад до рідного краю з своєю родиною син Йосип. Не на відвідини приїхав до матери, бо в листах він все довідувався про життя матери, братів і сестер, допомагаючи матеріально, скільки міг. Але приїхав до неї, щоб забрати її з собою.

І не прибув він енергійним, певним своєї сили чоловіком, яким від'їхав від них, а зламаним, постарілим передчасно, горем прибитим, із тяжкою раною в душі. Єдина його дитина, вся радість його, що покладав усю свою надію в життя, син, стратив після тяжкої недуги на п'ятнадцятому році життя зір, і не вважаючи на всякі старання лікарів і подорожі до всяких корифеїв, залишився на віки сліпцем.

Його гарна, життя жадібна, легкодушна мати, в найкритичніший час нещасної недуги сина, спустилася надто на слуг, що були при хорому - і нещастя згодом сталося, не раптом вражаючи, лише звільна, ступнево, а врешті перейшло в повну темноту, що вже ніколи більше нещасного хлопця не покинула.

З тим настала й розпука. Правда, вона була така, що серце розривала, як і сам випадок. Це ж було страшне горе - мати однісіньку свою дитину сліпою! Коли перші роки нещастя минули і мати з своїм горем усвоїлася, взяла безжурна, легка вдача її знов верх, і гарна жінка стала в товариствах і

забавках та інших товариських разрівках шукати розради. На умовляння й закиди мужа, що засуджував безмилосердно й гірко легкодушність і безжурність жінки до нещастя сина, – вона знаходила все викрути й оправдання на свої вчинки.

Спихала не задумуючись, як це буває звичаєм безжурних і малоінтелігентних істот, вину свого нещастя на проклін батька і, як викручувалася на недбалий догляд «християнської» слуги, що обходила й доглядала хорого в найкритичнішій порі. Це доводило до бурхливих суперечок, пізніше до сцен, котрі чимраз то частіше поновлялися, а з літами, однаково поновлюючись, усе загострювалися. Нарешті дійшло до того, що подружжя побачило себе в зовсім іншому, неначе досі незнанім, новім світлі, ніж було звикло на себе за давніх літ глядіти.

Він закидав їй орієнтальну недбалість, брак чуття, та що її душу держить в руху лиш жадова легкого життя, коли натомість вона йому при кожній нагоді закидала всякі нещасливі пригоди й випадки в його родині, мотивуючи їх тим, що всі з його родини з кореня лихі люди; коли б, мовляла, були добрі, за яких себе вважали, то Бог був би їх подружжя таким нещастям, як осліплення сина, не карав.

Але ти, – говорила чоловікові, – ти такий самий, як твої брати й сестри, а ті такі, як родичі і вся ваша «віруюча» раса, і тому нещастя напали вашу хату.

Потім дорікала йому його становищем, котре одержав, щоправда, за допомогою її маєтку, неначе погірдливу залежність від неї, і тим було з її боку зроблено найтяжчий привід до незгоди. Коли одного разу, – оповідав матері з відверненим обличчям, – зневажила його знов на тім пункті перед слугою нечуваною сценою, – вразила його, здається, в найтоншу струну його душі, викликавши тим таке пекло почувань у його серці, що він не здолав над собою довше запанувати. Вже доволі довго вона його з болотом мішала, доволі мучила, кривдила, – тож не диво, щораз і в нім терпець урвався і він... підняв руку на неї. Вона закричала.

Так поведяться з дикими звірями, що все нападають на наше життя фізичне, чи психічне, – вистогнав він погаслим голосом, – так обороняються від звірів...

А вона, гадюкою вчепившись за його, мов божевільна, не вгаваючи кричала на всю хату:

На твою жінку підносиш ти руку, лихий чоловіче? На твою жінку, що поставила тебе на ноги?... Старче ти, як і всі тієї віри, до котрої належиш! Чи ти в додатку до твоєї нікчемності ще й збожеволів?..

Я жалую[12 – Мені шкода.], що вже давніше не «збожеволів», а то, може, мое серце знаходилося б нині в іншому настрою, ніж тепер, а чесне ім'я мого батька не було би під твоїми ногами. Низька ти, орієнтальна порода, що не знає нічого іншого, жадних шляхетніших зворушень душі, крім жадоби за мамою. Я жалую, – кажу ще раз, – що не «збожеволів» давніше, бо в таким разі не стояв би я нині в очах світа і своєї родини яко нужденний чоловік, котрому донька звісного лихваря справляє зневаги, безсонні ночі й біль.

– Але я був боягузом, – казав він далі, – підлим боягузом, з самого початку, як тільки виявила ти свій правдивий характер і показала свою нікчемність; я вже тоді був повинен інакше до тебе поставитися. Але тому, що я боявся, стала ти горю[13 – Твоє стало зверху.], а з тобою всі твої низькі й нікчемні інстинкти. На мое оправдання й оборону маю лиш те, що я тебе боготворив, любив, уважаючи тебе за якусь справді прекрасну,

бездоганну побожну «Рут» з Біблії, задля якої «Рут» я в захваті офірував свою кар'єру, любов родичів, їх спокій і надії на мене, і, як бачу, занаптав усе своє життя. Але ти, – ти не була ніколи чим іншим, як донькою відомого лихваря, котрого ім'я згадує ще й нині простий народ з огидою і жахом, мов упиря. Ти, по правді, ніколи не розуміла і не знала святого чуття любови і тому нагородила мене в твоїм порожнім житті тільки зневагою, горем і розчаруванням! Тому знай, я гордую не лиш тобою, але й собою, а коли ти хоч трохи здібна зрозуміти далекосяжність оцих моїх смутних слів, то йди і роздумуй над ними!

– Ти, старче! – повторила вона замість усякої іншої відповіді, – чи я мушу тобі вдруге пригадувати, кому ти маєш твоє становище завдячити? Прич мені зараз з-перед очей, а то я скличу зараз усю свою родину!

– Ти маєш слухність, коли вживаєш проти мене слово «забув», бо я не повинен був забути, що я не нащадок якогось там крамаря, але нащадок старої чесної працюючої, шанованої родини. Так, жінко; а що я про те забув, засліпившись лише твоєю гарною вродою, то от тепер, протверезившись, і бачу свою до краю покалічену долю і змарноване життя, переповнене зневагою. Коли б не було оцеї нещасної дитини, – котрої матір'ю ти еси, – то не бачила б мене ніколи в оцім домі. Але, – додав він, найглибше вражений гіркою правдою, – поновляється тисячами разів у житті, що «де люди люблять, – мусить найбільше упокоритися той, котрий найбільше любить». Між нами обома – припала та роля мені. Але я не маю навіть того задоволення, що ти мою роль розумієш. А тепер кажу, – іди! Розбери мої слова й читай у своїм талмуді...

Матері здавалося при синовім оповіданню, що її уста немов стали паралізовані, – до такої міри не могла вона на яке там слово здобутися. Однак вона лише невимовно страждала. Здавалося, що весь супокій, якого під час його оповідання додержувала, був лише хоробливим станом, що його вона кожної хвилини може порушити, і то лише на те, щоб уже дальшої хвилини вчинити щось грізне. Але число смутних і гірких днів, котрі ламали її енергійну вдачу, було мабуть завелике, щоб її врешті не перемогло. Замість усяких слів зціпилися її руки пальцями докупи, і вона притискала їх безмовно до грудей, спираючися, мов у млостях, на софу. От так чинила це раз у раз.

Тоді, при тій короткій характеристиці його життя з невірною, вона не могла на свого сина глянути. Його горе було завелике, а покійний батько й вона вже надто впевнено пророчили йому нещастя з такого подружжя, щоб була вона тепер в силі сказати йому яке слово. Чогось утішного не могла вона сказати, бо загородив він своїми вчинками проти них, від'їжджаючи, поле, а на докірливе... не було відваги. Тож мовчання, що само собою прийшло, було саме добрим у тій хвилині... Тоді в своїм любовнім захваті розмахнувся він чи не проти цілого світу до боротьби за свою прекрасну «Рут» і за щастя з нею. Тепер же було в нім усе занадто збезсилене та розчароване, а вона занадто немічна, щоб хоч у дечім стати йому до помочи.

Мамо!..

Вона не розкривала очей, лиш кивнула головою, на знак, що почула його.

Мамо! – повторив він стиха, – тепер розумієте мене чи не до глибини душі?..

– Розумію, мій красний, колись такий себе певний сину! Розумію, і бачу, що жінка може з душі чоловіка зробити. Та хоча й як благала я тоді, після твого від'їзду Господа Бога охоронити тебе від горя й недолі, і хоча й як начувалася я й батько, що нещастя не мине тебе, однак що злука твоя з

невірною поставить тебе в таке пекло – цього а ні я, а ні він не сподівалися!

Це одно, мій сину. Одно, що я розумію і розуміти мушу, але одного я все-таки не в силі собі з'ясувати. Ти, сину мій, свого часу такий честололюбний і гордий, – такий вражливий на всяке, навіть найменше слово, що дратувало твою гідність, – як міг ти, в свідомості твоєї доброї колишньої слави і чести, допустити, щоб тая жінка, її деспотизм, взяли до такої міри над тобою верх?!

Я розумію, сину, – тягнула вона далі, – що істоту, для котрої стільки пожертвувалося, як ти пожертвував... і все надаремне, можна, помимо всяких її хиб, завше любити; але що твоя мужеська честь і гідність зносили так довго всякі особисті зневаги з її боку терпливо, я, при твоїй колишній гордості й палкій вдачі, не розумію... І, по-правді кажучи, – простити тобі не можу!

На це розповів він їй цілий ряд сцен, які йому вчиняла і які зносив терпливо задля сина, щоб не розлучити його з матір'ю, до котрої був, ще в перших літах свого каліцтва, мов мала дитина прив'язаний. Не хотів, отже, його виривати з обставин, котрі, будь-що-будь, все-таки, завдяки її маєтку, були для хлопця корисними і більше уможливлювали вигідніше життя, ніж коли б він, розлучившись з нею, забрав його з собою й удержував з власної праці. А без нього він не мав би сили жити. Він же в нього його дитина, хоч і нещасна, без вини нещасна, але його дитина, син дорогий його! Чи мати його тепер розуміла?

Розуміла.

Мати мала право йому за те докоряти, мала сотню разів право, – відповів він з поважною покірністю, – і був би навіть дивувався, коли б вона йому цього, остаточно зрозумівши його нужденне життя, не зробила.

Всі, що його в життю коли-небудь шанували й цінили, ба навіть любили, мали те питання проти нього в душі, але ніколи йому не було так гірко при тім питанню, як уперше перед нею, матір'ю, котру і батька колись так сильно вразив. А вдруге, – він усміхнувся гірко, – коли це питання пішло до нього око в око, з молодих дівочих уст!

Так дивно іноді укладається нам життя, мамо, – розповідав він далі, – що чоловік, переживши десятки літ, доперва приходить до пізнання, що він у світі і в життю ніщо інше, як тільки якийсь автомат або низки випадків, або якої одної могутньої сили, що ним орудує, і чоловік проти неї, в своїй немічній вдачі – ніщо.

Одна далека своячка Рут, його жінки, – оповідав далі похмуро, – вихрещена вже, і при тім учителька, перебувала одного разу довше в їх домі, готуючись до останнього свого іспиту. Була вона, мамо, тонка й чутлива вдача, і я помічав часто, як вона терпіла під час сцен, що відбувалися між нами, і як уникала залишитися з нами обома на самоті, щоб не бути свідком прикрих і не раз дуже бурхливих сцен між нами. Була б напевне й скоріше від нас утекла, але що лагодилася, як кажу, до іспиту і Рут її мало не силоміць при собі держала, то зосталася вона в нас довше.

Чи ви слухаєте, мамо, що я вам розкажу? – спитав син нараз[14 – Раптом.], коли вона сиділа непорушно, вслухаючись уже тепер більше в дорогий їй голос сина, ніж у його слова.

Слухайте, – додав відтак живіше. – Мені хочеться цей дрібненький скарбик, що я його від часу того одруження з Рут у життю найшов, із кимсь поділити. Він такий ніжний і малий, що хіба в ваше святе перемучене

серце, що ніколи не зрадило й не зрадить, на віки заховаю, – і більш нічого.

Все, що нам життя в своїм бігу дає, все воно не те, що нам дійсно потрібне, а, звичайно, щось інше. Тільки тоді, коли нашу життєву енергію вже зламано, і ми наново свою долю перебудувати не годні, – кидає воно нам квітки на груди, мов на розраду за наші гіркі розчарування. Слухайте, мамо!

Мати слухала.

– Одного разу зібралося, – оповідав далі, – в їх домі численне товариство, і гості бавилися до того, що розгулялися.

Дівчина, про котру він згадував, не гуляла, відмовляючись, що гуляти не вміє, і вступила до сусідньої кімнати, де якраз непомічений знаходився він. Він підсунув їй крісло і дивився мовчки хвилину на неї. Вона мала щось симпатичного в своїх рисах для нього, щось тонкого і доброго, хоча, по правді, не можна було її гарною назвати. Лиш очі її він любив, хоч і вони завсігди проти нього зоріли, неначе з хорої душі, що він їй не раз говорив, а вона його за те висміювала.

Нараз, без усяких інтродукцій, ставить йому таке питання:

Чи вам щось важить одвертість жінки?

Він здивувався на таке питання.

Ну, як же? Так, чи ні? – спитала, звертаючи свої милі оченята на його уста.

Ну, – відповів він, ухиляючися від прямої відповіді, – власне, мало що поклав би на те. Жінка не буває ніколи одвертою, хіба в дуже рідких і критичних моментах. Звичайно вона удає, бо акторство лежить в її натурі.

Може, правда й на вашому боці, – відповіла вона задумано, одвертаючи очі від нього, а відтак сказала: чи думаєте, Йосипе, що воно мусить так бути, що тільки чоловікові вільно про свою любов заявляти жінці, тим часом коли їй це не личить?..

Ні, відповів він, я цього не думаю, тільки воно не в звичаю, щоб...

«Порядні», – впала вона йому іронично в слово.

Так, – говорив він далі, бодай в звичайному розумінню слова, «порядні» жінки це робили. І воно може, з деяких причин, і ліпше так. Великим, значним жінкам, це, щоправда, сказати б минається безкарно. Вони це нам, як історія іноді учить, доводили. Але такі жінки відповідали і відповідають взагалі самі за себе і за свою «добру славу». Для звичайних же смертельних, воно, справді, ліпше так, як тепер буває. Але, – перебив він враз сам себе, глянувши мимоволі на її ніжне серйозне лице, – чому ви так питаєте? Чи маєте замір якому чоловікові свою любов виявити? (Тут усміхнувся, хтозна чому, вимушено).

І вона усміхнулася. Але відтак спитала, та цим разом уже цілком поважно:

Чи думаєте, Йосипе, що така річ має принизити честь дівчини?

Ні, – відповів він, – цього б я не сказав. – Честь – ні. Але в кожному разі – гордість її. Вона цим виступає проти звичаю, а в деякому розумінню й проти виховання; тому все-таки такий крок упокорює її. Але такий

вчинок, на мою думку, позбавляє її честі. В моїх очах такого роду упокорення – то щось гарне й велике; розуміється, коли воно походить від шляхетної жінки, яку власне маємо на думці. Мені уявляється воно так, неначе вона клала йому букет білих лілій до ніг.

Які він може підняти, або ні, – відповіла дівчина живо, швидко спускаючи погляд.

Цілком слушно. – Він гадає, що таке упокорення гідне пошанування; тільки правдива й велика любов може так покоритися. Поверховне чуття завжди викликає опір і примхи. – Але скажіть мені, мила дівчино, – спитав її після того, – чи хочете ви такий крок учинити?..

Вона відвернула свій погляд від його, і почала щось неначе по столі очима шукати.

Я б це вчинила, бо любов зовсім не є щось страшне, як її часто уявляють. Але мужчина, бачите, – сказала, – що його я маю на думці, той мужчина мені забоязкий, щоб міг прийняти таке виявлення. Подумайте собі тільки: він має семиголову змію за жінку, котра його з природи чудово успособлену душу мучить і нищить і той боягуз не має ніколи настільки відваги, щоб покарати її хоч один раз.

Він пильно подивився на неї. Вона ж не могла тут його на думці мати!.. Однак вона мала справді на думці його. При останніх своїх словах зблідла так сильно, неначе з її лиця зникла остання краплина крови.

Що вчинили б на місці того чоловіка ви? – спитав він її, замість усякої відповіді.

Я?.. Я б їй за кожний раз після зневаги, що ображала б мою честь і гідність, відбила одну з її зміїних голів!

При тих словах дівчина махнула, спалахнувши очима, так сильно рукою, що коло нього мов холодом повіяло.

Так! – вона відітхнула глибоко, неначе у тій хвилі відбила одну з зміїних голів. І постоявши ще хвилину непорушно на місці, вони дивилися протягом тої хвилини розгорілими очима одно на одне.

Далі обізвалася вона ледве чутно.

Але він, окрім того, може дізнатися, що я його з усієї моєї душі любила. Це може він. Я хотіла йому тільки це виявити. Це було мені потрібно! І я думаю, що я не согрішила тут ні проти добрих звичаїв, ні проти гідності жіночої. А щодо упокорення, – додала вона, – то я годна його перенести. В мене честі і гордості доволі, – о, доволі! При тім піднеслася на пальцях так високо, що майже його перевищила, стиснула брови мов з фізичного болю, і не кинувши на його більше ні жодного погляду, пішла.

Вона пішла, а він залишився неначе громом прибитий на місці. Через хвилину стало йому в душі ясно, мов його блискавка пронизала. А тоді став шукати її очима.

Вона стояла в другій кімнаті, висока й ніжна, оперта плечима до стіни й слухала молодого чоловіка, про котрого знав він з певністю, що той її любив.

– Ні, мамо, – сказав, – вона не мала на своїй голівці корони, але я був би й без того кинувся їй до ніг і поцілував їх. Чому не притиснув я її зараз після її гордого признання до своїх грудей? Її душа належала мені.

Одначе були це її велика інтелігентність та гідність душевна, що поклали мені палець на уста й наказали мовчати. І я мовчав, мамо, від тої хвилини до сьогоднішньої днини; запізно послав мені її Бог на мій шлях!.. А коли незабаром Рут справила мені сцену, що про неї я тобі згадував, то мені здавалося й здається, що це була біла рука дівчини, котра підвела раптом мою правицю і відбила одну зі зміїних голів. Так, мамо, так чудно укладаються іноді пригоди в життю, і, вірте мені, оця одна хвилинка самим спогадом ставала мені не раз пізніше правдивою розрадою на мою зранену душу. Оці молоді уста поставили мені те саме питання, що й ви, мамо, хоч і з іншим змістом, і дівчина та мала слухність робити мені закид за мою боязкість. Вона б таких зневаг від свого чоловіка, коли б його мала, ніколи не зносила б! Була б уже скорше або йому, або собі якого лиха заподіяла. Її характер можна було порівняти з афоризмом, котрий мені з ваших уст і досі в пам'яті задержався: «так, або не так, – одна лінія, одна ціль». І такі люди доходять завсігди до своєї мети. Але ми, мамо, ми всі проти них – каліки.

Старенька мати кивнула головою і згадала знов свої діти. Всі дванадцяттеро, всі вони були свого роду каліки...

Скажи мені, сину, – спитала, коли син, немовби відпочиваючи після якихось спогадів, що його мучили, мовчав, – чи ти ніколи не відчував, як я тебе любила та які муки переносила за тебе, заким ти став таким безталанним? Я все твоє горе серцем наперед відчувала, і тільки Господь один знав, скільки мук я за тебе натерпілася!.. Господь один... А тепер я стара і немічна і не можу тобі вже ні в чім стати помічною, – ти сам це бачиш.

– О, моя мамо! – відповів він їй, зворушений, схиляючись і цілуючи широко їй руку, – тисячами разів відчував я, скільки ви за мене натерпілися, і що правда була з самого початку на вашому боці, так що ваш жаль і гнів проти мене був самий правдивий! Ваша й батькова любов була сама безкорисна й ясновидюча, але все, що сталося, вже минулося й не може повернутися... І оце я повернув назад до батьківщини й до вас, – правда, вже не той Йосип, що вийшов з дому, гордий і певний свого щастя, та все-таки – вашим сином. Обое ми нещасливі, ані я, ані Рут, хоч і як вона намагається своєю безжурною вдачею заглушити порожнечу свого серця, котре все кривавиться, коли вона бачить нещасного сина. Все ж вона нещаслива!

Мати не відповідала. Не хотіла. Бачила, що все ще любив ту жінку в поодиноких, неспостережених хвилинах; але вона вже не хотіла більше нічого про неї з його уст чути. Відчувала, що коли б їй мала ще яка прикрість в життю трапитися, то вона пішла тільки від «невірної», бо за свої діти вона вже давно витерпіла...

IV

Опісля став син просити матір переїхати до нього. А коли вона, мало не жахаючися, відмовилася, пояснюючи це неможливою для неї невісткою, котру й на очі не хотіла бачити, став він покликуватися на свого нещасного сина. Не її зневаги бажав він, – виправдувався, – ані жадного упокорення з боку його та немилої для неї його жінки; вона відокремлено в нього житиме, спокійно та в пошані, відвідуватимуть її тільки він та його нещасний хлопець, – а більш нічого. Для нього бажав він її: Рут так само буде їй вдячна за її приїзд, бо вона рада б бачити коло сина когось широкого й прихильного до нещасного. В тій одній точці вона не кривить душею.

– Змилосярдіться, мамо! – молив, – і не відкидайте мого прохання! В мене, за обов'язками фаху, мало часу, і бідний сліпий живе мовби під шклянню вазою. Коли б він ще не мав свого інструмента, котрим, сказати б, дише,

та свого учителя, що вчить його, то я справді не знаю, що сталося б з його душею, бо товаришів у нього жадних нема.

Він потребує живої, щирої опіки, безнастанного лагідного товариства, і для нього зробите це, мамо, коли приїдете, а не для мене. Забудьте тяжкий жаль, який справив я вам колись, згляньтеся на мою безталанну долю! Думаєте, мамо, – мовляв далше, – що бачити свою одніську[15 – Єдину.] дитину сліпцем, бажається ще чого в житті? Іноді мені так тяжко на душі, що коли б не безталанний мій син, я б своє життя давно закінчив. Але на кого мені його лишити? На гурт самолюбних[16 – Егоїстичних, себелюбних.] жидів? Скоріше вже потягнув би і його з собою в могилу. Ви, мамо, з вашою доброю душею, що через[17 – Протягом усього, за все.] ціле своє життя зазнавала лиш терпіння, ви будете йому найліпшою товаришкою – і, знаючи це одно з моїх уст про вас, він вас дожидає. Змилосердіться, мамо, над моїм і його великим горем! О, господи! – вирвалося гірко з його грудей, коли вона все іде не обзивалася, – до чого дожив я в своїм житті, розпочавши його такими надіями на щастя! Краще волів би я спочивати в чорній землі замість мого старшого брата, ніж дивитися на нещастя своєї безвинної дитини!..

Так розпочав і благав матір, доки не виблагав, чого хотів.

На його останні гіркі слова мати усміхнулася. Але її усмішки син не зрозумів.

Він бачив, що вона лиш з болю усміхнулася, і що того, котрого так гірко згадав, – свого старшого покійного брата, – вона, хоч минуло стільки років, не забула.

Лиши його в супокою! – обізвалася врешті якомсь твердо, – лиши його в супокою! Господь потребує також чогось доброго, і я цим потішала себе довгі літа; дай йому спокій!

Він одійшов на самому початку праці й житьових мук, – почала вже знов вона йому оповідати. – Нехай буде йому земля пером! Я за ним так само побивалася, як опісля за тобою. Але в той час, коли ти міг бути врятований, і боровся проти розлуки з твоєю недолею, мовби проти смерті, він лежав сам, безпомічний, у великому чужому місті, мов та мурашка, і боровся з недугою, далеко від батька й матери.

Тиф пожер Івана, – закинув Йосип більш до себе.

– Тиф, – повторила мати. – Відтак, помовчавши хвилину, неначе відпочиваючи, як перше син, з болючого спомину по дорогім померлим, дала вже опісля внутрішньому бажанню волю виговоритись перед кимсь по довгім часі німого терпіння – і тягнула далі:

– Він був по третім правничім іспиті. Це либонь ти сам знаєш, бо тоді ти належав ще до нас. Вижидав лише по іспиті грошей на подорож додому, щоб тут дома, коло нас, відпочити якийсь час. Тож і ми всі вижидали нетерпеливо, радіючись уже вперед тією хвилиною, в котрій зможемо притиснути ту ширю й чесну дитину до серця. В тиждень перед його смертю приснився мені сон, якого ніколи не забуду, хоч би мені Господь дав ще раз стільки горя перенести! Так запам'ятала я собі той сон у всіх подробицях. Не смійся, сину, з мене старої, але слухай: мені вже тепер не до байок!

Снилося мені, отже, що я була десь у малім гостиннім покою нашого приходства, обтирала комоди й інші меблі з порохів, особливо ж старе бюрко до писання, яке батько казав внести зі свого покою для хлопця, щоб мав усе вигідно; так дуже любив і шанував він свого найстаршого сина. І

коли ж я отак по кімнаті туди й сюди вештаюся, влітає нараз громадка чорних круків вікном всередину і, вважає мій сину, ділиться вона на чотири часті. Одна частина сідає на ліжку в головах, друга на ліжку в ноги, третя на пульті над столиком, а четверта кинулася, закривавши, до дверей. При оцім видовищі я остовпіла, і моє серце з якогось болісного почуття зашеміло так, що я, як стояла, опустилася навколішки й почала, молитись. Саме посередині молитви відчинилися двері й увійшов Іван. Весело й живо, з пачкою книг під рукою, як, мабуть, часто за часів студентських ходив, і приступивши, так прямо до мене, заговорив: «Мамо дорога, добра наша мамо! Завсігди молитесь ви за нас, маєте щось для нас у бога випрошувати! Моліться, матінко, моліться до Господа й подякуйте, що я вже позбувся своїх іспитів. Цим разом приходилось мені тяженько працювати. Але вже тепер я готов і свободний і прибув до вас, бо довго приходилось мені ждати на те, щоб свободно між вами відидхнути».

Він говорив живо й радісно, однак, між його словами я вибухла сильним плачем і плачучи, аж збудилась. Слідуючого дня оповіла я сон батькові. Ти знаєш, батько не терпів ніколи, щоб у його домі піддержувано забобони, як і, взагалі всяку містику, лаючи й осуджуючи за те строго; однак, вислухавши мій сон, замовк і споважнів. В кінці сказав: «Жінки все більше вгадують чуттям, ніж ми; вони як ті діти або звірята. Боро́ни нас, Боже, перед нещастям! Але щоби це могло відноситися до Івана, я зовсім не думаю; покинь і ти таку неспокійну гадку. Хлопчисько здоровий й молодий, мудрий й загартований, і коли його бог стереже, то нічого лихого йому не трапиться!» Так потішав він мене, і з тим я пішла собі. Через чотири дні потім прийшов лист від одного з його приятелів з вісткою, що Іван лежить тяжко хорий на тиф... все інше ти й сам знаєш. Знаєш, як батько вибрався зараз сам у дорогу й поїхав. Як то все ще в тодішніх часах двигалося звільна вперед. Тоді залізниця не йшла ще, як тепер, впрост від нас до Відня. Треба було вперед ще три дні кіньми до Л. їхати, і тільки вже звідти залізницею. А коли врешті добився до місця, було все надаремне. Іван лежав уже в агонії, не пізнав його, і таки перенісся нещасний на тамтой світ. Перейшов від нас усіх, немов на дно моря потонув... Ані його мати, ані ви, всі інші дорогі діти, не могли йти за його домовиною й відпровадити до вічного спочину.

Бідний батько! Сам стояв він при смертельнім ложі свого найстаршого сина, свого любимця, всеї своєї надії. Сам один. І, може, тепер зможеш собі уявити, що він тоді втерпів! А, однак, він це переніс. Був сильний духом, до життя добре пристосований, і мудрий чоловік! А все ж таки, коли опісля утратив і тебе, на котрого неначе всі надії по Йвані переніс, покладаючись на твою поміч у вихованню своїх молодших дітей, мов на другого батька їх, – подалася його душа. Тоді хотів, з розпачу й першого шаленого болю, голову об стіну розбити. Та Господь Бог охоронив його. Але вже те лихо, що його ще після того всього з іншими дітьми спіткало, – гризло його й підмулювало, а вже Андруша, – вона кивнула головою в той бік, де знаходилося мале господарське обійстя, – підтяв його останні сили...

Всього надіявся він по ній – і все не було добре, чого сподівався; але що з-поміж гурту його обдарованих і гарних дітей вийде один крайній п'яниця... Не надіявся ніколи, а воно прийшло...

Стара замовкла й сперлася спиною. Її руки склалися мимоволі до молитви, але її уста не молилися.

По втраті чоловіка й по драмах, що після його смерті наступили, вона втратила свою давню, до подиву витривалу силу й енергію. Стала втомлена й тиха; дістала гострі риси лиця, а лінія болю, що вибігала півлуком з-за ніздрів і злучалася з кутиками уст, загострилася ще глибше.

А помимо всього, залилася оця стара жінка гарною, гарною й симпатичною. Це мусів перед нею сидючи й син також завважити. Він не звертав погляду з лица матери, аж доки не перемогло його нараз якесь дивно-сильне зворушення. Тоді заховав раптом, мов молодий хлопець, голову в подолок матери і якось болісно застогнав.

– Мамо, ти наша дорога мученице! – мовляв він, – за що натерпілися властиво ви стільки в вашому життю за нас! Ви, що бажали завжди лиш саме добре й шляхетне, і лиш добре робили! Мамо, ви стороже наш! Як вас колись Господь покличе, то, здається, сам спаситель перепроводить вас на тамтой світ!

Біла, як сніг, голова матери схилилася низько над безталанним сином, і обоє мовчали, не ворущаючися. Старенька мати рішилася врешті на благання сина переїхати бодай на який час до внука й узяти його під свою опіку.

V

Кілька день перед від'їздом сиділи з сином Йосипом у своїй малій кімнатці. Однак не в кімнаті парохвіяльного будинку, а у власній маленькій, низенькій хатині, котру поставила ще за життя чоловіка, а власне перед недугою його, щоб мали колись свій власний спокійний куточок і не поділяли завше парохвіяльного дому з молодим сотрудником[18 – Вікарний, другий священик.]. Її чоловік, що через свою недугу не міг уже свої чини[19 – Служби.] відправляти як слід, відступив сотрудникові добровільно все помешкання, а в додатку й усі прибутки, а сам з жінкою, Андрушою, та двома молодшими доньками, Лідією та Оленою, переселився далеко від села, до малого свого домика, щоб мати цілковитий спокій, як це вимагав стан його здоров'я. Тут проживала вдова після його смерті з сином Андрушою, ось досі, себто до повороту підстаршого її сина Йосипа. Убого й запущено виглядало всюди, навкруги малої хатини з обійстям. Малі низенькі кімнати, освічені дрібними вікнами, хоронили ще деякі меблі з давніших, ліпших часів, але знадвору вражав брак господарської руки. Стара, колись така славна господиня, утратила вже свою силу і ледве що могла справлятися з своїми хатніми ділами, а через те, що господарка вимагала так само знадвору хазяйської руки, як і в хаті, а її там не доставало, – падали на перший погляд в око всюди нелад і недбалість.

Молодший від Йосипа син, колись то названий «господарем», Андрушка, був тут самовладець і його панування робило прикре й сумне вражіння цілковитого занепаду. Тимчасом як саме тепер, перед вечером, був син зайнятий упорядкуванням кореспонденції свого батька з дітьми, – сиділа мати, відпочиваючи недалеко від теплої печі, похиливши голову на груди, як чинила це від смерті мужа несвідомо й мала свого «пияка»[20 – П'яницю.] весь час перед душею.

Її думки були такі: останніми днями намовляв її Йосип переїхати в його дім задля його нещасного сина; бо навіть горда її невістка, «невірна Рут», упокорилася запросити стару незначну матір свого чоловіка гарним листом, прибути до них і заопікуватися бідним її сином...

Одним словом, неначе завзялися на неї, щоб її вирвати з отчого глухого закутку світу, де неначе непомітно западалася з літами у землю до свого чоловіка. І все було б воно вже добре, вже була б з усім тим помирилася й дала собі раду – вона ж не одно вже перебула на своїм віку, але як мала залишити тут свого молодшого сина, свого «пияка», котрим не займався, окрім неї та її сільської товаришки, старої Катерини, ніхто; про те не думало жадне з них. Тому що його життя було в очах усіх «звихненим», то кожний уважав за зайве займатися його долею, життям. Вона сама одна не

забувала про нього, а особливо ж були її думки останніми часами при ньому.

І тепер, як сиділа зі старшим сином, відпочиваючи після хатньої праці (слуги бо вже в них не держалося віддавна), поглядала несупокійно в вікно. На дворі заносилося на завирху й сніговицю, і вона, вичікуючи Андрушу, терпіла мовчки. Завжди терпіла найглибше, коли мовчала. А присутність старшого сина неначе спиняла й заважала їй в тім терпінні. Вона була звикла все терпіти сама.

Коли ж розбурхані вітром сніжини билися жмутками до вікна, привиджувався їй перед очима п'яниця Андрушка, що ніби він десь бродить в снігу по полях. Боялася завсігди зими: вона була для нещасного п'яниці найгіршою порою в році. Він був слабкий на здоров'я і, підпивши трохи, тратив свідомість, блукав годинами по полях, заким приволикався врешті напівзамерзлий до хати, що стояла далеко від села, окреме посеред приляглого до неї поля. Тому переживала зимою, коли він виходив або виїжджав на довше з дому, самі гіркі хвилини несупокою. Він міг десь упасти (уявляла собі), або забрести в снігу (хто його знає, куди він там ходив), міг де небудь у снігу лежати без пам'яті й морозистими ночами замерзнути.

Скільки то ночей перевела вона доходяючи, ще за життя мужа, як він, все хоруючи, не знав, що навколо нього діялося, а Андрушка за господарськими справунками, до млина, або в ліс, або на закупно в місто виїжджав – і не вертав! Тоді минався вже з його від'їздом і весь її спокій! Ніхто не знав і не бачив усе так добре, що воно з ним буде, як вона. Ніхто не вгадував так добре наперед, як вона. Неначе їй хто все пророчив. Вона знала результати кожного його від'їзду з дому.

Вона одна й Господь Бог знали, які бували в неї ночі через от таке дождання... Чи привезуть коні його цілого, чи пораненого, чи пошматованого, кров'ю облитого?... Бо вже й таке з ним траплялось, що привозили його напівмертвого, без свідомости. І як то вона мусіла все перед хорим таїти, залагоджувати, щоб гризотою хорого ще більше не нищити. Всі докори та вговорювання не помагали нічого. Горе і нахил до того в їх нещасному синові були сильніші за всякі постанови з його боку та умовляння й погрози з їхнього боку. Він був навіки пропаща дитина.

Таким уже й постарівся при них у господарстві; і, не зважаючи на науку, перестороги й пильне наглядання батька та її, вийшов з Андруші справжній п'яниця, яких на селі, окрім нього, ледве чи було ще кілька.

VI

У кімнаті панувала глибока тиша. Старенька мати не ворушилася, а Йосип, запаливши собі цигарку, придивлявся задумливо до заметільниці на дворі.

Здавалося, що мовчання було тепер обом пожадане; та ще обоє неначе про те саме думали тої хвилини.

Син обернувся враз до матери та завваживши стомлений вираз в її обличчю, немов відгадав течію її думок.

– Де дівся знов нині Андрушка? – спитав, – на дворі розпочинається заметільниця. Гляньте, мамо, завтра будуть дороги знов завіяні. Мені здається, що йому було вчора замало п'ятики, і він хоче собі ще нині надолужити. Це ж підлота крайня! – скипів, – зважаючи на те, що ви тут ледве ще день-два зостанетеся! – Йосип кинув сердито цигаркою об землю,

заклав руки на плечі й задержався на хвилинку в ході, коло вікна замовк сердито.

Стара мати прокинулася на його слова, мов сполохана, та лиш на те, щоб у дальшій хвилині, немов зламана, перехилитися вперед. Від тону, в якому брат про брата говорив, заболіло їй серце, хоча вона відчула добре правду синових слів і мусіла йому ту правду признати.

Одначе!..

Що знав він з того, що знала вона, що відчувала вона!

Що знав він!

Тут існувало стільки тисячів і тисячів ланцюгів, котрі самі з себе укладалися, викликаючи мимоволі все, що опісля за кожним разом витворювалося й нещастя з собою приволикало! Але кожного разу, коли котре з дітей, або навіть сам батько, висловлювався зневажливо, або з докором про п'яницю, падала їй душа геть закривавлена, обличчям додолу. Її біль був червоний, як кров, і жадна людська душа не хотіла їй в тім пожаліти й зрозуміти. Це була їй кривава тайна, при тій безталанній дитині їй найтяжча драма, котра не хотіла ніколи кінчатися й усе щораз трагічніше поновлялася.

Здавалося, жадне з її дітей не держало їй душу в таким болючім руху, як цей слабосилий чоловік! І який був він при всім своїм нещастю добрий! Як рідко траплялося, щоб яке гостре або нездержливе слово вихоплювалося з його уст! Лиш коли був зачеплений або вражений по п'яному, тратив всю свою, йому властиву, доброту й терпливість, хапав, що в руки попадалося, хоча б і сокиру. В таких хвилинах дрижала навіть сама перед ним, хоч могла його іноді як шовк круг пальця обвивати.

Тепер сиділа все ще неповоручно й мовчала. Нараз обізвався син:

Мамо, – сказав, – я би хотів оці всі листи, що я їх упорядкував, з собою забрати, бо лишати їх тут нема рації: Андруша ледве чи буде їх коли читати; я взагалі сумніваюся, чи він ще читати й писати вміє, особливо ж писати. Хіба що може ще коли підписується. Йому бували, оскільки я собі ще давніші літа пригадую, книжка й перо завсігди дуже немилі. Чи він читає подеколи що-небудь?

Календаря... – відповіла мати несміливо.

Все ж таки? Ну, на таке воно в нього й показує!

В душі старенької матері задрижало болючо. Скільки разів бував понижений, вона все за нього терпіла.

Скажіть, будьте ласкаві, мамо, куди то він нині поїхав знов? Він, як бачу, фурман тілом і душею!

Це він і є. Коні в його єдина річ, до котрої він справді з усеї душі прив'язаний. До якої міри, скажу тобі такий приклад. Одного разу обіцяв йому батько купити доброго й дорогого коня, коли утримається цілий рік від усяких напитків, – і він утримався. Як неймовірно воно здається, мій сину, а він витримав обіцяний цілий час! Але за те, коли кінь стояв уже в стайні, допився він так страшенно, що його очі аж позапухали, і він три дні з стріхи в стайні не злавив. Там був його сховок для спання після таких пригод. Потім поділив собі час на три частини: пильна праця, кінь і корчма...

Мамо, як давно напивається властиво той чоловік?

Стара мати похитала сумно головою й відповідала ніби виправдуючись:

Ти думаєш, Йосипе, що Андрушка п'є справді так багато? Він потребує лише один келишок, і вже готовий; він цього ніколи не признає, але про це знають усі, тому то й бувала та буває в господарці через нього утрата й шкода. Одну частину проп'є він сам, а три витуманять та вкрадуть у нього добрі його товариші, або хто вже там має в намірі загарбати в нього те, що кому якраз треба... А розпився він властиво з того часу, коли був в одного лісничого за помічника. Батько через рік після твого від'їзду, коли пересвідчився, що його школою й книжкою нема що мучити, віддав його до одного знайомого лісничого, котрий якраз потребував молодого хлопця на практику; а він, пробувши там ледве рік, закохався в сестру лісничого, старшу якусь дівчину, і давай мучити її, щоб вийшла за нього.

Дівчина, розуміється, про таку річ і слухати не хотіла; раз – він був від неї молодший, а по-друге, за кого й було там виходити заміж?.. Тож замість усякої надії просто відмовила йому, наказуючи доволі суворо поводитися на службі, як слід, добиватися кусника хліба, а вже потім і женитися, з ким там йому захочеться; «а мені дайте спокій», – ніби відказала.

Він взяв собі ту її, – як сам оповідав, – погірдливу відмову так до серця, що почав ночами напиватися, щоб свій жаль забути...

А що там не обходилося без товариства, а перед тим усім гострішого догляду не було, то допився він уже там так сильно, що батько, не вижидавши на його поправку у лісничого, поїхав сам по нього й забрав з собою додому. Наскільки це було ліпше, що він зостався опісля вдома, а не між чужими, я нині добре розсудити не можу. Знаю лиш тільки, що він тут не гамував себе більше, ніж там. До того вічне товаришування з простими сільськими парубками, до котрих його вже більше тягнуло, як до інтелігенції, а зрештою і в добре лихо затягнуло, – і поволі, поволі дійшло до того, що він став уникати ліпшого товариства цілком, а від батька, котрий з ним немилосердно суворо поводився, почав ховатися, мов від свого ворога. Звертав це все на суворість батька, котрий, щоправда, раз у раз ловив його на неправді й пиятиці, і так виходило, що хоч як бажали ми йому добра й іншого життя, він все-таки мав свої причини ходити до корчми, крадькома чи одверто, і напиватися. Пізніше почав гніватися, що батько надто багато втручається йому в господарство й не дає самому господарські справи провадити, – і знов була причина між приятелів ходити і всякі жалі запивати... На всякі умовляння й благання батькові й мої не марнувати в такий огидний спосіб найкращі літа й здоров'я та майно, що йому віддано в руки, виправдувався тим, що в нього нема ні жінки, ні дитини, для котрих мав би маєтки збивати, та що він доволі вже літній, щоб знав, що становить для нього щастя, а що нещастя.

Він, мовляв, працює тяжко, утримує батька й матір, – бідний батько почав уже щораз більше занепадати на здоров'ї, – працюю своїх рук, причім показував з гордістю мозолі на своїх дійсно натруджених руках; не робив нікому якого-небудь закиду, – нехай же дадуть і йому вже раз спокій. Скільки йому до життя потрібно, мовляв, він собі завжди годе заробити, хоча б йому лише кінь і батіг zostалися. На тім кінчав своє виправдування.

Звичайно намагався батькові як найшвидше з очей зникнути, або мовчав так уперто, що іноді можеш до нього й годину як хочеш говорити, а він а ні пів словечком не обізветься. Чудно поводився він іноді!

Ніколи не мав він сили, – ба навіть ще й тепер він такий, – відмовити кому-небудь у якомусь проханні: як його про щось прошено, він завжди буде старатися бажання кожного сповнити, чи кого-небудь в одній або в другій справі поратувати. Таке серце в нього!

Глянь, в якій одежі він ходить, – чи на ньому є хоч одна річ, що дійсно йому належить. Боже, борони! І це в нього хтось видурив, і той за гірше заміняв, і той на вічне віддання випозичив, а він у самому лахмітті або з других перебраному зостався.

– Доки я живу й можу, я все стараюся, щоб він мав чисту білизну на собі і яку таку одєжину на тілі, – але як я колись заплющу очі, то він один зостанеться, справді, сиротою і безпомічним, хоч яка в нього борода сива й він себе старим називає. В того п'яниці є щось вічно неповнолітнє й дитяче, що показує йому світ завжди гарним і в рожевому світлі! І, може, в тім і криється його безталанне щастя!.. Але я не помру через нього спокійно, бо не маю його на кого зоставити. Він моя найнещасливіша дитина, хоч і яка розшарпана та покалічена доля всіх інших...

Андруша! Андруша! – застогнала раптом мати вголос і її очі зайшлися слізьми, – то ти вибрав собі найгіршу долю. А дитиною мав ти такі чудово ніжні губенята і умів так любо та щиро коло матери пеститися. А проте не проклинали ні одно з дітей свою матір, лиш ти один! Ти однісінький... Господи Боже, змилосярдися над нами!

Підстарший син обернувся з переляком до матери.

Як, мамо?! – крикнув з незахованим переляком, – цей негідник зважився вас проклонати? Чому ви мені про це ніколи давніше не писали?

– Тихо, тихо, мій сину! – заспокоювала старенька з ледве помітним гірким усміхом, – це вже така давня застаріла пісня, що я її вже й сама забула! А все ж таки після всіх таких тяжких хвилин сиділа біля його постелі й усипляла молитвами до Спасителя. Особливо ж одного разу, а він проказував молитви за мною. Так, так, мій сину; ти цього не розумієш, як і багато, багато чого іншого не розумієш. Андруша молився, хоча б по п'яному, а все-таки проказував молитви за мною, і, мов сама засинаючи, примовила пів голосом, – молився, синку, зо мною...

Але, бійся Бога, мамо! – вигукнув з жахом, обурено, син, – того чоловіка, маючи його таким перед собою, був би я не знаю що... а ви могли його – молитвами до сну заспокоювати?! Ви ж мали безпритомну звірину коло себе!

Тихо, тихо, мій сину! – заспокоювала старенька мати, як і раніше, лише цим разом невимовно лагідним голосом, – це вже така давня й застаріла пісня, що я її й сама більше не тямлю. Хто б ще й згадував та зворушався там нею! Тодішня ніч, коли воно все скоїлося, пожерла все... Це ж була тихесенька, ясна, місячна, зимова й морозиста ніч, а смерть все коло моїх вікон виблискувала косою. Чи ти думаєш, що чоловік не радий, коли може перед нею двері зачинити, а того, на кого вона замірялася, молитвами до сну покласти? Ти не знаєш нічого про такі ночі, і тому тобі бракує розуміння й лагідности в осуді таких річей, в осуді твого безталанного брата!

Але, мамо, – батько! Чи він жив ще тоді?

Жив. Це трапилося якраз перед самою його смертю і він перебував тоді вже з твоїми обома сестрами, Лідєю й Оленкою, у твого шурина в місті, під лікарським доглядом, а я була тут сама одна, в оцій самій постелі, з Андрушкою...

Як воно сталося, мамо? Як сталося? Прошу, розкажіть мені! – просив зворушений син і, підійшовши скоро й близько до неї, сів і глядів неспокійним поглядом на білоголову матір. – Це мусите мені, мамо, оповісти, це я мушу знати, це я Андруші не подарую, – нехай він безталанний, нехай і я не щасливіший, але цього я йому ніколи не дарую. Він звірюка, а до звірів треба підступати з батогом.

Та тут підняла стара мати, погрожуючи, палець.

Мій сину, мій сину! – сказала, – коли я помру, я на тебе Андрушу не полишу. Він уже тепер ані для світу, ані для людей. Я ще Богу дякую, що його душа не запропастилася цілковито. Морально він не збивався, хоч і як він себе змарнував. Але й він має свої шляхетні хвилини. Не смій ніколи поводитися з ним жорстоко! П'яниця він, отой мій син, слабої волі, немічний, котрий ще до того став брехливим, лякаючися гострого й пильного ока свого батька, але в нім нема нічого злого, жорстокого.

– Я не мав на думці, мамо, що йому все жорстокого трактування треба. Над ним треба лиш сильнішої руки, котра б ним конче в його власнім інтересі кермувала. Мені його жаль, і я думаю, що найсильніше, що в нім є, це його нахил до пиття. Він був би в силі навіть щось значного зробити, коли б йому в нагороду обіцяно необмежену волю напиться. Але все ж таки, мамо, все ж! Як його уста не всохли, коли ображав тебе так нечувано, то я не можу собі порадити!.. Отже тоді була також хвилина, в котрій була повинна одна «змііна» голова відбитися! Я не хочу нічого більше казати і далекий від того, щоб зробити вам, батькові, або кому-небудь на світі, який закид за нього; але мені все здається, що коли б він був за молодих літ дістався під керму в сильніші руки, ніж ваші, з нього були б люди вийшли. Але ви були всі разом занадто добрі й поблажливі до нього; ви, мамо, і батько, і сестри, особливо ж ви й сестри, а це все через страх перед батьком і «сценами». Це я сам по собі знаю. Зате маєте тепер такі сцени, котрих, правда, не видно на театральних сценах, але вони не менше мороз на тілі викликають...

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=66764498&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Notes

1

Уніятський парохвіяльний священик, настоятель.

2

Полк.

3

Підряд, один за одним.

4

Поки.

5

Смертних, умирущих.

6

Між іншим.

7

Вітаю, поздоровляю з новим фахом.

8

Галицькі, буковинські українці.

9

Попувати.

10

Після цього.

11

Страждати, мучитися.

12

Мені шкода.

13

Твое стало зверху.

14

Раптом.

15

Єдину.

16

Егоїстичних, себелюбних.

17

Протягом усього, за все.

18

Вікарний, другий священик.

19

Служби.

20

П'яницю.